

taplarında yer alan Halife b. Hayyât'ın rivayet ettiği 101 hadisi ilk râvilerini esas alarak alfabetik sıraya göre yayımlamıştır (Beyrut 1405/1985). İbnü'n-Nedîm'in kaydettiğine göre (*el-Fihrist*, s. 338) Halife b. Hayyât'ın bunlardan başka *Kitâbü Tabakâti'l-kurrâ'*, *Kitâbü Târihi'z-zemânâ ve'l-urcân ve'l-merqâ ve'l-umyân* ve *Kitâbü Eczâ'i'l-Kur'an* ve *d'sârih ve esbâ'ih* ve *âyâtih* adlı eserleri de vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Halife b. Hayyât, *et-Tabakât* (Zekkâr), nâşirin mukaddimesi I, s. elif-mîm; a.e. (Ömerî), nâşirin mukaddimesi, s. 7-79; a.mlf., *et-Târih* (Zekkâr), nâşirin mukaddimesi, I, s. elif-nûn; a.e. (Ömerî), nâşirin mukaddimesi, s. 5-40; Buhârî, "Tevhîd", 55; a.mlf., *et-Târihu'l-kebir*, I/1, s. 359; I/2, s. 58, 121; II/1, s. 176; II/2, s. 225; IV/1, s. 18, 367; Vekî, *Ahbarû'l-kudât*, II, 175; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, I/2, s. 378-379; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, s. 157; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 338; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 225, 230; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 243-244; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, I, 665; a.mlf., *Tezkiretül'l-huffâz*, I, 436-437; a.mlf., *A'lâmü'n-nübelâ*, XI, 472-474; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 160-161; *Hedyyetü'l-ârifin*, I, 350; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, s. 130, 139; Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, İstanbul 1956, s. 98, 248; a.mlf., *GAS*, I, 110; T. Koszinowski, *Kitâb at-Tabakât von Halîfa b. Hayyât* (doktora tezi, 1967), Universität Göttingen 1967; C. Wurtzel, *The Umayyad in the History of Khalîfa b. Khayyât* (doktora tezi, 1977), Yale University; Fâruk Ömer Fevzi, *Halife b. Hayyât mü'errihan 240 h./854 m.*, Bağdad 1988; Es'ad Sâlim Kayyim, *'İlmü tabakâti'l-muhaddisin*, Riyâd 1415/1994, s. 152-155; S. Zakkar, "İbn Khayyât al-'Uşfurî", *EP* (Fr.), III, 862-863.

MUSTAFA FAYDA

HALÎFEZÂDE TÂHİR EFENDİ

(bk. TÂHİR EFENDİ, Halifezâde).

HÂLİK (الخَالِق)

Allah'ın isimlerinden
(esmâ-i hüsnâ) biri.

"Yaratmak" anlamındaki **halk** masdarından sıfat olup "yatan" demektir. Arap dili uzmanları, **halk** kelimesinin temel mânasının "takdir" olduğunu kabul ederler. Mütercim Âsım Efendi'nin takdire verdiği Türkçe karşılık ise "oranlamak ve ölçümlemek"tir (*Kâmus Tercümesi*, III, 835). Halkın, "bir işi ölçülü ve âhenkli biçimde yapmak" mânasından hareket ederek hâlik "planlı ve amaçlı (bir anlamda şuurlu) bir şekilde yara-

tan" diye tanımlamak mümkündür. Gerçek anlamıyla yalnız Allah için kullanılabilen hâlikin bir başka tanımı da "ana maddesi ve modeli olmadan nesneleri icat eden"dir (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "hık" md.; Ebû'l-Bekâ, s. 430; *Kâmus Tercümesi*, III, 835). Halkın ihtiva ettiği takdir mânası bazan şekillendirmek, mevcut ana maddeyi başka bir kalıba dökmek şeklinde de olabilir. Kur'an'da Hz. İshâ'a izâfe edilen **halk** bu mahiyettedir. Ayrıca **halk**, "gerçekte bir icat olmadığı halde varmış gibi göstermek, yalan uydurmak" anlamında da kullanılır (aş. bk.).

Halk Kur'an-ı Kerim'de 171 yerde fiil sigalarıyla, elli iki yerde de masdar olarak Allah'a nisbet edilmiştir. Hâlik kelimesi sekiz âyette doğrudan doğruya, iki âyette "şekil verenlerin en güzeli" veya "kendilerine yaratıcılık nisbet edilenler içinde yegâne gerçek yaratıcı" anlamındaki **ahsenü'l-hâlikin** terkibi içinde, bir âyette de tâzim amacıyla çoğul sigası kullanılarak, "Onu siz mi yaratıyorsunuz, yoksa yaratanlar biz miyiz?" ifadesiyle Allah'a izâfe edilmiştir. İki âyette ise "devamlı ve mükemmel biçimde yaratan" mânasında mübalağa sigası oluşturan **hallâk** kelimesi kullanılmıştır (bk. M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "hık" md.). Kur'an'da toplam 236 yerde Allah'a nisbet edilen **halk** kavramının çeşitli konu ve muhtevalarının başında göklerin ve yerin yani kâinatın yaratılışı gelir. Bundan başka her şeyin icat edilişi, tabiat düzeninin kurulup korunması, insanın, ona verilen nimet ve yeteneklerin, özellikle de eşinin halkedilmesinden ve herhangi bir konu belirtilmeden mutlak mânada yaratmadan da söz edilir. Bu âyetlerde geçen ve çeşitli ilâhî fiilleri anlatan yaratma genellikle "ana madde olmadan, yoktan yaratma" veya "yokluktan varlık alanına çıkarma" şeklinde anlaşılmaktadır. Yaratma bazan da mevcut bir şeyden, bir ana maddeden gerçekleştirilmektedir. Meselâ Âdem'in topraktan, daha sonra insan türünün üreme mekanizmasına bağlı olarak nutfeden, aşılarmış yumurtadan yaratılışı böyledir (bk. a.g.e., "ntf" md.). "Sürekli ve mükemmel şekilde yaratan" anlamındaki **hallâk**, "hakkıyla bilen" anlamındaki **âlim** ismiyle birlikte iki âyette yer almıştır (el-Hicr 15/86; Yâsin 36/81). Tabiatın ve özellikle insanın yaratılışından, hayatın mânası, amacı ve ikinci bir âlemde sürekliliğinden bahseden âyetlerde "yaratılışın başlatılması ve tekrar edilmesi" ifadesinin

sıkça kullanılması dikkat çekmektedir (bk. a.g.e., "hık" md.). Öyle anlaşıyor ki **hallâk** ismi, bütün tabiatın ve onun içinde yer alıp ilâhî vahye muhatap olan insanın sürekli şekilde Allah ile münasebet halinde olduğunu, O'nun yaratmayı tazeleyerek sürdürmesi suretiyle varlığını devam ettirdiğini ifade etmektedir. İnsanoğlunun bu anlamdaki hayatıyeti ölümden sonra tekrar edilecek yaratma ile yeni boyutlar kazanacaktır.

Halk kavramının Allah'tan başkasına nisbet edilmesine gelince Kur'an-ı Kerim, evrenin yaratıcısı ve yöneticisi olan gerçek mâbudun dışında edinilen tanrıların yaratıcılık vasfı bulunmadığını ifade ederek bu kavramın Allah'tan başkasına nisbet edilemeyeceğini beyan etmektedir. Kur'an'ın iki âyetinde Hz. İshâ'nın çamurdan kuş modeli yaptığı ifade edilirken "halk" masdarından türeyen kelimeler kullanılmıştır (Âl-i İmrân 3/49; el-Mâide 5/110). Ancak burada **halk**, "ana maddesi ve modeli olmadan yaratma" mânasında olmayıp "mevcut bir maddeden belli bir şekil meydana getirmek" demektir. Bu ise halkın "sûret verme" şeklindeki mecazî mânasıdır. Nitekim iki âyette yer alan "ahsenü'l-hâlikin" terkindeki hâlikin kelimesi "yaratıcılar" değil "şekil verenler" mânasında anlaşılmıştır. Esasen Hz. İshâ'ya atfedilen **halk** fiili sürekli olarak "Allah'ın izniyle" kaydı ile sınırlandırılmıştır. **Halk** kavramı Kur'an-ı Kerim'de bir de "ihlâk" anlamında, yani "gerçek olmayan şeyi gerçekmiş gibi gösterip yalan uydurmak" mânasında kullanılmıştır: "Siz Allah'ı bırakıp putlara tapıyor ve asılsız sözler uyduruyorsunuz" (el-Ankebût 29/17). Gazzâlî halkın mecaz yoluyla kula da nisbet edilebileceğini söyler. Çünkü Allah ona halkın temel unsurlarını oluşturur ilim ve kudret yeteneklerini vermiştir. Kur'ân kendî gücü çerçevesindeki işleri bir nevi halketmiş olabilir (*el-Makşadü'l-esnâ*, s. 83-84).

Halk, Allah ile kâinat arasındaki münasebeti yani ilâhî fiilleri ifade eden en kapsamlı kavramdır. Mâtürîdî kelâmcılarının "tekvin" kelimesiyle terimleştirdikleri bu fiiller yine onlar tarafından zaman zaman **halk**, **inşâ**, **ibdâ'** gibi kelimelerle de anılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de Allah'a izâfe edilen fiiller pek çoktur. Bunların arasında **halk** ile anlam yakınlığı içinde bulunanların sayısı da az değildir. Haşr sûresinin sonunda yer alan ve on yedi ilâhî ismi ihtiva eden üç âyetin (59/22-24) sonuncusunda **hâlik bâri** ve **musavvir** isimleriyle birlikte zikredilmiştir. Âlimlerin ço-

ğünüğüne göre bu kelimeler eş anlamlı olmayıp yaratmanın birbirini takip eden üç safhasını anlatır. Hâlik “yaratılacak şeyin bütün ayrıntılarını bilip takdir eden”, bâri “onu fiilen meydana getiren”, mu-savvir de “nesnenin kendine has özelliklerini verip fonksiyoner olmasını sağlayan” anlamına gelir. Esmâ-i hüsnâda eş anlamlılık kabul etmeyen Gazzâlî, bu üç ismin fonksiyonunu anlatabilmek için insan planında örnek verir ve hâlikın projelendiren mimara, bâri’in projeyi uygulayan mühendis- kalfaya, musavvirin de tezyinatçıya tekabül edebileceğini söyler (a.g.e., s. 79-80).

Kur’an’da bâri’ ve musavvir isimlerinden başka halk kavramıyla anlam yakınlığı içinde bulunan kelimelerden biri *kevn* masdarıdır. Birçok âyette fiil (özellikle mâzi) sigaları yer alan kelimenin mâzi, muzâri ve emir şekilleri Allah’a izâfe edilir (bk. M. F. Abdülbâkî, *el-Mu‘cem*, “kvn” md.). Mâtûrîdiyye âlimleri kevnin emir sigasından (kün) hareketle tekvin terimini oluşturmuşlardır. “Alet, madde, zaman ve mekân olmadan icat etmek” mânasındaki *ibdâ’* kavramına dayanan *bedî’*, “icat edip geliştirmek” anlamına gelen *inşâ* ve bunun sıfat şekli *münşî* ve yine “icat etmek” mânasındaki *ihdas* kavramı da Allah’a nisbet edilmiştir (bk. Râgıb el-İsfahânî, “bd’a”, “hds”, “nş’e” md.leri; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu‘cem*, aynı md.ler). Kur’an’da bunlardan başka fiil, “yapmak, işlemek” anlamındaki *ca’l*, “sanatkârane iş yapmak” mânasındaki *sun’*, “yaratıp meydana çıkarmak” anlamındaki *zer’* kavramları da fiil veya sıfat sigalarıyla zât-ı ilâhiyyeye izâfe edilmiştir. Kur’an-ı Kerîm’in otuz beşinci sûresine adını veren ve sûrenin ilk âyetinde “göklerin ve yerin yaratıcısı” mânasıyla yer alan *fâtır* altı âyette bu sığa ile, sekiz âyette mâzi sigasıyla ve bir âyette de lafza-i celâle muzaf olmuş *fit-rat* kelimesiyle Allah’a nisbet edilmiştir. *Fatrın* asıl mânasının “yarmak” olduğu belirtilir (Râgıb el-İsfahânî, “ftr” md.). Bu anlamdan hareket edildiği takdirde meselâ tohumun çatlamasını, hücrenin bölünmesini sağlamak suretiyle yaratmayı tekrar etmek mânası öncelik kazanır. Bunun yanında *fatrın* “ilkın yaratmak, yok olan bir şeye vücut vermek” anlamına dikkat çekenler de vardır (İbnü’l-Esrî, “ftr” md.; *Lisânü’l-Arab*, “ftr” md.). Kur’an’da Allah’a nisbet edilen *fâtır* isimlerinin hepsi “göklerin ve yerin (tabiatın) yaratıcısı” mânasını taşımak-

tadır. Diğer sigaları ise bu anlamın yanında özellikle vahye muhatap olan insanın yaratılışını ifade etmektedir (bk. M. F. Abdülbâkî, *el-Mu‘cem*, “ftr” md.).

Hâlik ismi doksan dokuz esmâ-i hüsnâ rivayetlerinin ikisinde de yer aldıktan başka (İbn Mâce, “Du‘â”, 10; Tirmizî, “Da‘avât”, 82) diğer bazı hadis metinlerinde de görülmekte, ayrıca birçok rivayette fiil sigalarıyla Allah’a nisbet edilmektedir (bk. Wensinck, *el-Mu‘cem*, “hık” md.).

Hâlik ismi ilâhî fiilleri büyük ölçüde muhtevasında özetleyen bir kavramdır. Allah’ın sıfatlarını ele alan âlimler ve ekoller, kendi sistemleri çerçevesinde O’nun fiillerine ve bu arada halk sıfatına dair görüşlerini ifade ederler. Fiilleri hâdis kabul edenler veya birbirine bağlı olarak ilim, kudret ve irade sıfatlarından ayrı olarak müstakil ilâhî fiillerin mevcudiyetini ispata gerek görmeyenler (Mu’tezile, Eş’ariyye), hiçbir yaratık yokken (ezelde) zât-ı ilâhiyyeyi yaratıcılıkla nitelemeyi doğru bulmazlar. Mâtûrîdîler ise zâtın sonradan sıfat edinemeyeceği, ona yüklenecek bütün mânaların ezelden beri mevcut olduğu görüşüne öncelik tanır. Gazzâlî bu iki grup arasındaki ihtilâfın ilmî bir temele dayanmadığını belirterek Allah’ın ezelde bilkuvve, daha sonra da bilfiil yaratıcı olduğunu söylemenin sakıncalı görülmediğini belirtir (*el-Mağşadü’l-esnâ*, s. 31-32; ayrıca bk. FİİL; TEKVİN).

Hâlik Allah’ın kevnî isimleri arasında yer alır. Halîmî bu ismi, zât-ı ilâhiyyeye yaratma fiilini nisbet eden isimler arasında zikreder (*el-Minhâc*, I, 190, 193), İbn Hacer de aynı görüşü benimsemekle birlikte hâlik ismiyle yalnız “yaratılacakların temel özelliklerini belirleyen” (mu-kaddir) mânası kastedildiği takdirde irade sıfatına râci olacağından bunun zâtî isim veya sıfatlardan sayılacağını belirtir (*Fethu’l-bârî*, XIII, 402-403). Aslında Fahreddin er-Râzî’nin de kaydettiği gibi (*Levâmî’u’l-beyyînât*, s. 212-213) böyle bir durumda hâlik ismi ilim, kudret ve irade sıfatlarına râci olur.

Hâlik ismiyle, yukarıda zikredilenlerden başka “ölümden sonra diriltin” mânasındaki bâis, “her şeyin varlığı kendisine bağlı olup kâinatı idare eden” mânasındaki *kayyûm*, “kâinatın bütün işlerini gözetip yöneten” anlamındaki *müheymin* ve “can veren-öldüren” anlamlarındaki *muhyî-mümît* isimleri arasında anlam yakınlığı vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Tehzîbü’l-luğa, “hık” md.; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “bd’a”, “hds”, “hık”, “ftr” “nş’e” md.leri; İbnü’l-Esrî, *en-Nihâye*, “hık”, “ftr” md.leri; *Lisânü’l-Arab*, “hık”, “ftr” md.leri; Ebü’l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 29-30, 414, 429-430; *Kâmus Tercümesi*, III, 835; IV, 835; Wensinck, *el-Mu‘cem*, “hık”, “ftr” md.leri; a.mlf., *Miftâhu künûzi’s-sünne*, “halîka”, md.; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu‘cem*, “bd’a”, “hds”, “hık”, “ntf”, “ftr”, “kvn”, “nş’e” md.leri; İbn Mâce, “Du‘â”, 10; Tirmizî, “Da‘avât”, 82; Zeccâc, *Tefsîru esmâ’illâhi’l-hüsnâ* (nşr. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk), Dimaşk 1404/1984 → Dimaşk, ts. (Dârü’s-Sekâfeti’l-Arabiyye), s. 35-37; Halîmî, *el-Minhâc*, I, 190-195; Bağdâdî, *el-Esmâ’ ve’s-şifât*, vr. 105^b, 108^a; Gazzâlî, *el-Mağşadü’l-esnâ* (Fazluh), s. 31-32, 79-80, 83-84, 174; Ebü Bekir İbnü’l-Arabî, *el-Emedü’l-akşâ*, Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 499, vr. 106^b-108^a; İbnü’l-Cevzî, *Nûzhetü’l-a‘yûn*, s. 283-285; Fahreddin er-Râzî, *Levâmî’u’l-beyyînât*, s. 210-219; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî* (Hatîb), XIII, 402-403.

BEKİR TOPALOĞLU

HALİKATÜ’r-RÜESÂ

(خليفة الرؤساء)

Ahmed Resmî Efendi’nin

(ö. 1197/1783)

reisülküttâbların

hal tercümelerine dair eseri.

Çeşitli meslek erbabının müstakil biyografilerinin yazılması geleneğine uygun olarak kaleme alınan eser, Kanûnî Sultan Süleyman devrinin tanınmış münşisi Celâlzâde Mustafa Çelebi’den (ö. 975/1567) başlayarak Râgıb Mehmed Paşa’ya kadar (ö. 1176/1763) kırk iki reisülküttâbın biyografisini içine almaktadır. Müellif, daha sonra yaptığı zeyille Nâilî Abdullah ve el-Hâc Abdi efendilerin hal tercümelerini de ekleyerek eseri kendi dönemine kadar getirmiştir. Eserin giriş kısmı, kalem ve yazının önemini belirten Nûn sûresinin ilk âyetiyle başlar; müellifin biyografisine dair bazı kısa bilgiler verildikten sonra yazılış gayesi izah edilir. Burada müellif, üstadı ve kayınpederi Reisülküttâb Mustafa Efendi’ye duyduğu hürmetle reisülküttâbların biyografilerini telif ettiğini ve bu konuda Osmanzâde Ahmed Tâib’in, vezîriâzamaların hal tercümelerini toplayan *Hadîkatü’l-vüzerâ’sını* model aldığını belirtir. Muhtemelen bu tesirin rolü ile bazı nüshaların kapağında eserin adı *Hadîkatü’r-rüesâ* şeklinde yazılıdır. Ancak dîbâcede eserin asıl adı *Halîkatü’r-rüesâ* olarak kaydedilmiştir. Halîka kelimesinin Arapça “insanlar” mânasına geldiği dikkate alınırsa kitaba “reisler topluluğu” veya “reisler taifesi” gibi bir karşılık ver-